

*Dr Olga Cvejić-Jančić, redovni profesor
Pravnog fakulteta u Novom Sadu*

BRAK I RAZVOD IZMEĐU PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI¹

Sažetak: *U radu se govori o braku i razvodu kroz istoriju Srbije i u savremenom domaćem pravu i pravu evropskih zemalja. U tom pogledu postoji velika razlika između perioda pre i posle Drugog svetskog rata. U periodu pre rata crkvena forma braka je u našoj zemlji bila obavezna forma sklapanja braka, izuzev u Vojvodini, gde je od 1895. g. građanska forma braka bila jedina priznata forma braka, dok je crkveni brak bio dozvoljen ali nije proizvodio pravna dejstva.*

Što se tiče crkvene forme braka versko pravo različitih religija se primenjivalo na pripadnike odgovarajućih tj. različitih vera. Za Srbe, od kojih su većina bili su pripadnici pravoslavne hrišćanske crkve, važio je Bračni pravilnik Srpske pravoslavne crkve iz 1933. g., koji je Srpski građanski zakonik iz 1844.g. priznavao kao legalni izvor prava za pripadnike pravoslavne hrišćanske vernike.

U Vojvodini je i posle stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. g. pa sve do Drugog svetskog rata važio mađarsko pravo tj. Zakon o braku iz 1894. g. (stupio na snagu 1895.), koji je predviđao obavezni građanski brak a koji je važio u onim delovima tadašnje Vojvodine koji su pre ujedinjenja pripadali Ugarskoj, dok je u pojedinim delovima današnje Vojvodine, kao što je Srem i Vojna granica, važio Austrijski građanski zakonik, gde je crkvena forma braka bila jedina priznata forma braka.²

¹ Rad je predstavljen na Međunarodnoj konferenciji „Porodično pravo u multikulturalnom okruženju: Građansko i versko pravo u porodičnim strvarima“, koja je održana u junu 2009. u Izraelu, i u sličnoj, engleskoj verziji predato za objavljivanje časopisu Journal of Law and Family Studies.

² Više u O. Cvejić Jančić, *Porodično pravo* (2009), Novi Sad, str. 24-26.

Posle rata crkveni brak je postao privatna, lična stvar pojedinaca, bez ikakvog pravnog značaja.

Razvod braka je bio dozvoljen i pre i posle Drugog svetskog rata, ali su se uzroci za razvod kao i društveni značaj razvoda braka veoma razlikovali. Iako razvod pre rata nije bio zabranjen, on nije bio društveno prihvaćen već bi se pre moglo reći da je je bio stigmatizovan. Situacija se posle rata polako menjala tako da se broj razvednih brakova u poslednjim dekadama znatno povećavao i postao vrlo rasprostranjen. Autor u radu daje produbljenu analizu predratnog verskog i posleratnog porodičnog prava u pogledu braka i razvoda, kao i komparativnu analizu razvoda braka u savremenim porodičnim pravima evropskih zemalja.

Ključne reči: *brak, razvod, nepopravljiv neuspeh braka, sporazumni razvod, brakorazvodni uzroci, evropske i međunarodne konvencije o braku i razvodu, uporedno pravo o razvodu.*

Porodično pravo u multikulturalnom okruženju – Građansko i versko pravo u oblasti braka i razvoda

Pitanje braka i razvoda je oduvek bilo od posebnog interesa i za crkvu i za državu i tokom dugog perioda ljudske istorije mnogobrojni sukobi između njih su izbijali zbog borbe za prevlast u toj oblasti porodičnog života.³ U našoj zemlji brak je dobio verski karakter u 13. veku, kada je hrišćanstvo i hrišćansko crkveno zakonodavstvo bilo potpuno usvojeno. Glavni izvor verskog prava do 1933. g. (kada je donet Bračni pravilnik Srpske pravoslavne crkve) je bila Krmčija, prva štampana slovenska zbirka kanona.⁴ Ta situacija je trajala do sredine dvadesetog veka tj. do kraja Drugog svetskog rata. Međutim, u drugim evropskim zemljama, pod uticajem Reformacije, filozofije u periodu od 16. do 18. veka (skolastike i škole prirodnog prava) kao i Francuske revolucije, brak gubi verski karakter mnogo ranije nego što je to bio slučaj sa našom zemljom. Građanski brak je uveden u Francuskoj 1791. g. kada francuski Ustav proglašava u članu 7 da „zakon smatra brak građanskim ugovorom.“ Posle Francuske se građanski brak uvodi i u drugim evropskim zemljama, i to u Holandiji 1795. g, u Belgiji 1796. g, u Rumuniji 1864, u Švajcarskoj 1874, u Ne-

³ Lazar Marković, *Porodično pravo* (1920), Beograd, str. 6-7 i Dejan Micković, *Od Justinijan do Napoleon: Reguliranje na razvodot na brak vo Corpus iuris civilis i vo Code Civil, u Savremenoto pravo, pravna nauka i Justinijanovata kodifikacija*, Skopje, 2004. Micković naglašava da je između 16. i 18. veka u velikom broju zapadnoevropskih zemalja katolička crkva izgubila nadležnost u oblasti braka, str. 419.

⁴ L. Marković, op. cit. Str., 8-9.

mačkoj 1875, u Mađarskoj 1894. (uključujući i Vojvodinu), U Portugaliji 1910, u Sovjetskom Savezu 1917, u Švedskoj 1920, u Albaniji 1929. g. itd.⁵

U našoj zemlji sekularizacija porodičnog prava je definitivno ostvarena tek posle Drugog svetskog rata, kada je došlo do odvajanje crkve od države. Zbog tadašnjeg socijalističko/komunističkog režima ispoljavanje verskog osećanja i praćenje verskih obreda je bilo apsolutno nepoželjno. Današnja situacija je potpuno drugačija. Religiozne slobode i tolerancija su vrlo široko garantovane Ustavom Srbije.⁶ Religija je privatna stvar svakog pojedinca koji može zaključiti crkveni brak ili dobiti crkveni razvod, ali to nema nikakve pravne posledice. Jedina priznata forma braka kod nas je građanski brak i shodno tome i sudski razvod braka. Međutim, u polsednjih 15-20 godina, posle pada komunističkog režima, broj crkvenih brakova je znatno povećan. Prema nekim nezvaničnim procenama povećanje broja brakova zaključenih u crkvi se kreće i do 80% u odnosu na period komunističkog režima.⁷ Svakako da je diskutabilno da li je do toga došlo zbog povećane religioznosti ili zbog neke vrste mode, ili zahvaljujući i jednom i drugom. U svakom slučaju, možemo reći da taj porast broja brakova sklopljenih u crkvi nije doveo veće stabilnosti braka, jer je, kao što će se videti u daljem tekstu, broj razvedenih brakova još uvek vrlo visok.

Dominantna religija u Srbiji je pravoslavno hrišćanstvo. Prema censusu od 2002. g. 95 % stanovništva u Srbiji se izjasnilo kao religiozno, a među njima 84,98% se izjanilo da pripada pravoslavnoj crkvi.⁸ Međutim,

⁵ V. Bakić, *Porodično pravo u SFRJ*, Beograd, 1982, str. 73.

⁶ U čl. 44 Ustava (2006) se kaže: „Crkve i verske zajednice su ravnopravne i odvojene od države.

Crkve i verske zajednice su ravnopravne i slobodne da samostalno uređuju svoju unutrašnju organizaciju, verske poslove, da javno vrše verske obrede, da osnivaju verske škole, socijalne i dobrotvorne ustanove i da njima upravljaju, u skladu sa zakonom.

Ustavni sud može zabraniti versku zajednicu samo ako njeno delovanje ugrožava pravo na život, pravo na psihičko i fizičko zdravlje, prava dece, pravo na lični i porodični integritet, pravo na imovinu, javnu bezbednost i javni red ili ako izaziva i podstiče versku, nacionalnu ili rasnu netrpeljivost.“

⁷ Glas javnosti od 15. 02.2005. g., tekst pod nazivom „Crkva razume kada se muž i žena mrže“. Želimo isto tako da napomenemo da smo u više navrata pokušavali da dobijemo relevantne podatke o broju sklopljenih i razvedenih brakova u postkomunističkom periodu od Srpske pravoslavne crkve u Novom Sadu, ali, na naše veliko iznenađenje, nismo naišli na razumevanje, tako da neke pouzdanije podatke nismo mogli da dobijemo.

⁸ Dr Slobodan Marković (2005), *Crkva i politika, Vera – znanje – mir*, Beogradska otvorena škola, internet prezentacija: http://www.nspm.org.yu/Debate/2005_CP_slmarkovic_klerika.htm, konsultovano aprila 2009. g.

u stvarnosti, sociološko istraživanje sprovedeno 1991. g. na uzorku od 4.804 Srba iz bivše Jugoslavije pokazuje da se samo 8,5% intervjuisanih izjasnilo da su istinski (uvereni) vernici koji prihvataju tj. slede sva verska pravila, 16,2% su vernici pravoslavne crkve koji ne prihvataju sve što vera uči, dok se 47,3% izjasnilo da nisu religiozni, ali da nemaju ništa protiv religije.⁹

Ostale tradicionalne crkve u Srbiji pored Srpske pravoslavne crkve su Islamska zajednica, Katolička crkva, Slovačka Evangelička crkva a.v., Jevrejska zajednica, Reformatska hrišćanska crkva i Evangelička hrišćanska crkva a.v.¹⁰ I druge crkve i religiozne zajednice vrše slobodno svoje verske dužnosti u skladu sa svojim verskim pravilima i ritualima.

Opšta karakteristika svih ovih religija je da one štite brak, i, nezavisno od toga da li zabranjuju ili dozvoljavaju razvod, nisu naklonjene slobodi razvoda, jer se razvod braka smatra kao krajnje sredstvo za razrešenje bračnih i porodičnih konflikata. Na primer, u Koranu, koji dozvoljava repudijaciju, prorok Muhamed kaže da je od svih stvari dozvoljenih Koranom repudijacija stvar koju Bog najviše mrzi.¹¹ Protestantska crkva (kao i pravoslavna) isto tako dozvoljava razvod braka, ali sveštenik će uvek pre razvoda vrlo uporno savetovati vernike da se ne razvedu i pokušati da pomiri zavađene bračne drugove, posebno ukoliko uzroci za razvod nisu preljuba ili porodično nasilje.¹² Brak je u prošlosti mnogo više respektovan nego što je slučaj u savremenom svetu, i iako ni tada nije bio zabranjen, procenat razvedenih brakova je bio nekoliko puta manji nego što je danas.

Pre Drugog svetskog rata u Srbiji, izuzev Vojvodine, sklapanje braka je bilo u nadležnosti crkve a razvod u nadležnosti crkvenih sudova. U Vojvodini (koja je do 1918 g. bila deo Austro-Ugarske) je još od stupanja na snagu Mađarskog zakona o braku 1895. g. brak bio u nadležnosti države a razvod u nadležnosti državnih sudova (sem Srema i Vojne granice

⁹ Ibid.

¹⁰ Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi, Službeni glasnik RS", br. 46/2001

¹¹ M. Begović (1964), Šerijatsko bračno pravo, Beograd, str. 107.

¹² I intervjuu obavljenim sa g-dinom mr Vladimirom Obšustom, vikarom Slovačke luteranske crkve u Novom Sadu u januaru 2009. g. istaknuto je da njihova crkva dozvoljava razvod, jer se brak ne smatra svetom tajnom (sakramentom) ali ako je moguće očuvati brak, uvek je bolje uporno pokušavati sa pomirenjem bračnih drugova. G-dinu Obšustu i ovim putem najlepše zahvaljujemo na svesrdnoj i drgocenoj pomoći koju nam je ukazao pri izradi ovog rada.

gde je važio Austrijski građanski zakonik).¹³ Specifičnost Vojvodine je bila u tome što su u njoj u to vreme živeli pripadnici različitih naroda i sledbenici različitih veroispovesti. Pošto je Vojvodina bila (i još uvek je) tipična multikulturalna, multietnička, multireligiozna i multinacionalna zajednica sklapanje braka između pripadnika različitih vera ili sa ateistima je predstavljala značajan problem. Zbog toga, da bi se olakšalo sklapanje braka, uveden je građanski brak kao obavezna forma braka. Razlika u veri je ukinuta kao bračna smetnja i prepušteno verenicima da odluče da li će pored građanskog zaključiti i brak u crkvi.

Brak je smatran osnovom porodice i njenim najznačajnijim stubom. Prema Bračnom pravilniku Srpske pravoslavne crkve (BPSPC) „pravoslavni brak je sveta tajna po kojoj se dva lica raznoga pola, na način propisan Crkvom (§ 2), vezuju doživotnom duhovnom i telesnom vezom, radi potpune životne zajednice i rađanja i vaspitanja dece (par. 1).“ Razvod nije poželjan, ali ako su porodični odnosi veoma poremećeni, bio je dozvoljen na osnovu uzroka predviđenih pomenutim Bračnim pravilnikom. Sa druge strane, pitanje braka i razvoda bilo je regulisano i Srpskim građanskim zakonikom (1844.g.) koji je priznavao nadležnost crkve za sklapanje braka (čl. 60 SGZ) i crkvenih sudova za prestanak braka uključujući i razvod (čl. 99 SGZ).

Uzroci za razvod su bili uglavnom bazirani na krivici za prekršaj bračnih dužnosti, i bili su slični i prema SGZ i BPSPC, a pre toga u Krmčiji. Prema SGZ uzrociza razvod su bili: 1. preljuba; 2. rađenje o glavi bračnom drugu¹⁴; 3. osuda na robiju ili zatočeništvo duže od 8 godina; 4. napuštanje hrišćanske vere i prihvatanje nehrišćanske; 5. zlonamerno i neizvesno odustvo bračnog druga od 3 do 6 godina.¹⁵

Pored razloga za razvod predviđenih SGZ, Bračni pravilnik je predviđao još nekoliko drugih, kao što je namerni pobačaj, telesna ili duševna bolest bračnog druga, moralna pokvarenost i otpadništvo od pravoslavne vere.

Ni SGZ ni Bračni pravilnik ne predviđaju razvod braka na osnovu sporazuma bračnih drugova.¹⁶ Iako je razvod za vernike ostao u nadležno-

¹³ Više o tome u O. Cvejić Jančić, *Porodično pravo*, Novi Sad (2009), str. 25, kao i *Bračno pravo u Vojvodini između dva svetska rata*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske br. 125/2008, str. 33-52.

¹⁴ Treba naglasiti da Bračni pravilnik Srpske pravoslavne crkve koristi izraz „bračni drug“ a ne supružnik.

¹⁵ Čl. 94 i 95 SGZ.

¹⁶ L. Marković napominje da je na osnovu čl. 218 Zakona o crkvenim vlastima nemogućnost zajedničkog života (zbog antipatije, mržnje ili drugog neprihvatljivog ponaš-

sti crkvenih sudova i posle Drugog svetskog rata, ali bez ikakvog pravnog značaja, nakon stupanja na snagu Osnovnog zakona o braku iz 1946. g. crkveni sud je mogao da postupa tek nakon što je građanski razvod postao pravnosnažan.¹⁷ Crkveni razvod je očigledno bio (i još uvek je) od određenog značaja za vernike iako razvod braka pred državnim sudom još uvek je jedini pravno priznati način prestanka punovažnog braka za života bračnih drugova,¹⁸ i prema tome nema potrebe da se traži (i dobije) i crkveni razvod, pored tj. posle građanskog razvoda. Međutim, ako pravoslavni vernik želi da sklopi drugi, treći ili čak i četvrti brak u crkvi, potrebno je da njegov brak prethodno bude razveden i u crkvi. Prethodna tri braka su predstavljala otklonjivu bračnu smetnju za sklapanje novog crkvenog braka. Sklapanje četvrtog braka je bilo moguće samo uz dozvolu crkve, ukoliko prethodna dva braka nisu bila razvedena zbog krivice tog bračnog druga. Ako je pak prvi i drugi brak jednog lica razveden njegovom krivicom, on prema crkvenom pravu ne može stupiti u treći brak (par. 113/2 BPSPC). Međutim, Sveti arhijerejski sinod je ublažio par. 113/2 Bračnog pravilnika SPC na sledeći način: „Lice čija su dva braka bila razvedena zbog njegove krivice, može stupiti u novi brak s dozvolom nadležnog eparhijskog Arhijereja uz uslov da izdrži epitimiju, koju će mu isti odrediti (ASBr. 4/Zap. 18 iz 1951.)“¹⁹

I pored činjenice da razvod braka nije bio zabranjen, kao što je bio i još uvek je slučaj sa dogmama katoličke crkve, statistika pokazuje da procenat razvoda pre Drugog svetskog rata nije bio velik. Naime, 1921. g. je bilo svega 5,1% razvoda na 100 zaključenih brakova, 1925. g. je bilo 5,3% razvedenih na 100 zaključenih, 1930. g. je bilo 5,0%, 1935.g. je bilo 6,1% , 1935. g. 6,1%, 1940. g. 7,1%,²⁰ a tek posle Drugog svetskog rata procenat razvoda je znatno porastao, tako da nikada više nije pao ispod 11-12%, dok se u poslednjoj deceniji kreće oko 20% razvoda na 100 za-

anja drugog bračnog druga) takođe bila razlog za razvod braka i da je na taj način opšti, neskrivljeni brakorazvodni uzrok bio uveden u srpsko pravo, op. cit. str. 91-92.

¹⁷ Dimšo Perić (1997), *Crkveno pravo*, Beograd, str. 277.

¹⁸ Poništaj braka je drugi način prestanka braka za života bračnih drugova, ali tu se radi o nevažećem a ne o punovažnom braku, a između razvoda i poništaja braka ima znatnih razlika. Više u O. Cvejić Jančić, *Porodično pravo* (2009), Novi Sad, str. 161-162 i 177-178.

¹⁹ Dimšo Perić, op. cit. str. 265 i 266.

²⁰ Podaci su uzeti iz Statističkog godišnjaka Srbije i Crne Gore iz 2005. g. , detaljnije u O. Cvejić. Jancic, Summary and analysis of the current law regulating marital and quasi-marital relationships in the new Serbian Family Law (2008), in *Marriage and Quasi-marital Relationships in Central and Eastern Europe*, ed. by L. D. Wardle and A. S. Loveless, BYU Academic Publishing, Brigham Young University, 2008, p. 85.

ključenih brakova.²¹ Ima više razloga za to. Uticaj vere je bio samo jedan od mnogih drugih faktora, kao što je patrijarhalna struktura porodice, ekonomska zavisnost žene, koja je retko bila zaposlena van porodice (a za šta joj je bilo potrebno odobrenje muža), zatim mnogo veća stopa rađanja itd.

Posle rata se politički, društveni i ekonomski sistem značajno promenio što je imalo velikog uticaja i na porodični život, brak, razvod a posebno na položaj crkve i vernika. Komunistička ideologija je bila da je „religija opijum za narod“ zbog čega je bila proskribovana za članove komunističke partije, dok su ostali (nečlanovi partije) morali da kriju svoja religiozna osećanja jer bi bili stigmatizovani kao reakcionarni. Međutim, neki od najvernijih sledbenika crkve su uspeli da održe svoju veru do današnjih dana kada se društvena i politička klima promenila i demokratija i tolerancija prevladali u odnosu na nasilje i netoleranciju.

Najvažnije promene su se dogodile u porodičnom životu. Građanski brak je postao jedino priznata forma braka za sve građane. Princip jednakosti između muškaraca i žena je proklamovan našim prvim posleratnim ustavom iz 1946. g. i sve više i više žena počinje da se zapošljava van porodice. Žena i muškarac dobijaju jednaka prava i dužnosti u porodici a muževljeva vlast nad ženom i očinska vlast nad decom je ukinuta. Veličina porodice se smanjuje. Porodična zadruga, u kojoj više generacija srodnika živi i radi zajedno nestaje i nuklearna porodica preovlađuje. Brak i razvod su regulisani Osnovnim zakonom o braku iz 1946. g. koji je predstavljao jedinstveni savezni zakon za svih šest tadašnjih republika i obe autonomne pokrajine (Vojvodinu i Kosovo). Prema Osnovnom zakonu o braku razlikovali su se skrivljeni i neskrivljeni brakorazvodni uzroci. Jedan od neskrivljenih brakorazvodnih uzroka je bio i poremećaj bračnih odnosa i nepodnošljivost zajedničkog života, koji postaje najrasprostranjeniji uzrok za razvod.

Međutim, ukoliko je jedan bračni drug bio isključivo kriv za razvod nije imao pravo da traži razvod braka. Na pr. ako je jedan bračni drug napustio drugog, samo nevini bračni drug je imao pravo da traži razvod. Usled toga se u našoj posleratnoj sudskoj praksi javljaju tzv. „mrtvi brakovi“. „Mrtvi brak“ znači da su bračni drugovi živeli odvojeno duži vremenski period ali njihov brak nije mogao da se razvede sve dok nevini bračni drug ne bi na to pristao. Isključivo krivi bračni drug, koji je želeo razvod, nije na to imao pravo bez obzira što njihov brak godinama nije

²¹ 1945. g. je na pr. bilo 12,9 % razvedena braka na 100 zaključenih, 1950. g. je bilo 11,7 % , 1955. g. 15,3 % a 2002. g. broj razvedenih brakova je porastao na 22,9 % na 100 zaključenih. Slična situacija je i u 2006-toj (20,6 %) i u 2007-moj godini (20,98 %).

imao nikakvu bračnu sadržinu („prazna školjka“²²). Isključivo krivi bračni drug je najčešće, nakon prekida zajednice života sa bračnim drugom, živio vanbračno sa drugim licem suprotnog pola i zasnivao vanbračnu porodicu, ali pravno nije u bio u mogućnosti da legalizuje njihov status niti status vanbračne dece. Naime, ukoliko bi zajednički život postao nepodnošljiv, niko nije mogao prisiliti jednog bračnog druga da ostane sa drugim bračnim drugom niti ga je mogao sprečiti ga napusti porodično domaćinstvo i zasnuje novo, sa novim partnerom van braka.

Naša sudska praksa je našla rešenje za „mrtve brakove“ na taj način što je posle dugogodišnjeg odvojenog života priznala pravo na razvod braka i isključivo krivom bračnom drugu, polazeći od toga da je prvobitna isključiva krivica tokom vremena prerasla u običnu krivicu, koja nije bila smetnja za priznavanje prava na razvod braka. U početku se zahtevalo da odvojeni život traje najmanje tri godine, a docnije je to vreme svedeno na jednu godinu. Na taj način je pravni značaj isključive krivice za razvod bitno umanjen, što je dovelo do tendencije smanjenja značaja krivice uopšte. Kao posledica toga novi Zakon o braku i porodičnim odnosima iz 1980. g. uopšte ne predviđa više skrivljene brakorazvodne uzroke. Tim zakonom su bila predviđena samo dva brakorazvodna uzroka, i to ozbiljan i trajan poremećaj bračnih odnosa (čl. 83 ZBPO) i razvod po sporazumu bračnih drugova (čl. 84 ZBPO). U vreme njegovog važenja krivica za razvod braka je bila relevantna jedino za ostvarivanje prava na supružansko izdržavanje. Naime, zakon je predviđao da sud može odbiti zahtev za izdržavanje ako izdržavanje traži bračni drug koji se bez ozbiljnog povoda od strane drugog bračnog druga grubo ili nedolično ponašao u bračnoj zajednici ili ako bi njegov zahtev predstavljao očiglednu nepravdu za drugog bračnog druga (čl. 288/4 ZBPO). Iako je krivica za razvod braka bitno umanjena, brak je još uživao određenu zaštitu. Na pr. bivši ZBPO je predviđao obavezu uzajamne vrenosti bračnih drugova, što novi zakon ne predviđa. Bračni drugovi više nemaju tu dužnost jer se to smatra delom njihovog privatnog života. Od 1980. g. preljuba nije više poseban brakorazvodni uzrok ali može biti relevantna ako dovede do ozbiljnog i trajnog poremećaja bračnih odnosa (čl. 83 ZBPO i čl. 41 Porodičnog zakona).²³

²² Izraz je upotrebljen u engleskoj pravnoj teoriji (videti u Jonathan Herring, *Family Law, Oxford*, Pearson-Longman, 2007, p. 122).

²³ Neki autori su isticali da je ZBPO ustvari predviđao tri brakorazvodna uzroka. Treći je bio nemogućnost ostvarivanja svrhe braka iz drugih razloga, kao što je nestalost ili duševna bolest jednog bračnog druga ili slični razlozi (M. Draškić, *Porodično pravo*, Beograd 1998, str. 132-135). Ustvari, čl. 83 ZBPO je to p-

Novi Porodični zakon iz 2005. g. zadržava iste brakorazvodne uzroke tj. ozbiljan i trajan poremećaj bračnih odnosa (čl. 41) i razvod po sporazumu (čl. 40), iako ima izvesnih razlika u definisanju i uslovima za razvod. Međutim, i pored toga što su 2000.-te godine definitivno nastale krupne demokratske promene u našem društvu, crkvena forma braka nije uvedena. Ustvari, kod nas uopšte nije ni bilo zahteva za takvim promenama. Ni crkve ni nevladine organizacije nisu imale pretenzije da se za to zalažu. Položaj Srpske pravoslavne crkve, koja okuplja najveći broj vernika u našoj zemlji, je bio i još uvek je slab i bez autoriteta kakav ima na pr. Katolička crkva u Hrvatskoj, Poljskoj ili Litvaniji. Ni u ovim zemljama crkvena forma braka nije bila priznata za vreme dugotrajne vladavine posleratnog socijalističko-komunističkog režima, ali danas je verska forma braka izjednačena sa građanskom.

Najočigledniji neuspeh Srpska pravoslavna crkva je doživela nedavno, kada je Predlog zakona o zabrani diskriminacije bio podnet Narodnoj skupštini na usvajanje. Sve tradicionalne crkve i verske zajednice u našoj zemlji su potpisale peticiju protiv usvajanja pojedinih odredbi ovog Predloga. One su se uglavnom protivile zabrani diskriminacije prema polnoj orijentaciji (čl. 21 Predloga) kao i navodnom organičavanju položaja i sloboda crkvi (čl. 18 Predloga). Dok su primedbe koje su se odnosile na crkve usvojene i tekst pomenute odredbe usaglašen sa zahtevima crkvi, primedba koja se odnosila na seksualnu orijentaciju je odbačena.²⁴ Ustvari, uređenje pitanja seksualne orijentacije i zaštite svih građana od bilo kakve diskriminacije je stvar države a ne crkve. Crkve mogu i treba da zadrže i da brane svoja uverenja po tom pitanju, ali je stvar države da reguliše sva sekularna, svetovna pitanja bez uplitanja crkve. Ono što su crkve propustile posle demokratskih promena u našem društvu to je da traže priznavanje nadležnosti za sklapanje crkvenog braka za svoje vernike, koji bi bio legalno priznata forma braka. Takvi zahtevi crkava bi bili razumljivi i u skladu sa pravima vernika da zahtevaju da njihova verska ubeđenja budu priznata i po tom pitanju. Do sada sličnih zahteva od strane crkvi nije bilo.

U Hrvatskoj i Poljskoj crkvena forma braka postoji od 1998. g. U Hrvatskoj je crkvena forma braka prvobitno bila priznata samo katolici-

redvidao *in fine*, ali može se reći da su to samo posebne okolnosti koje u krajnjem slučaju vode do ozbiljnog i trajnog poremećaja bračnih odnosa., jer je očigledno da ozbiljan i trajan poremećaj bračnih odnosa nastaje kada jedan bračni drug nestane ili duševno oboli, ali naravno moguće je te razloge uzeti i kao posebne brakorazvodne uzroke.

²⁴ Novine „Politika“ od 26.marta 2009. g.

ma, ali ubrzo posle toga „hrvatska vlada je zaključila slične sporazume i sa Srpskom pravoslavnom crkvom, Hrvatskom islamskom zajednicom, Evangelističkim crkvom u Hrvatskoj i Reformatorskom hrišćanskom crkvom u Hrvatskoj.“²⁵ Prema Međunarodnom izveštaju o poštovanju verskih sloboda za 2005. godinu, koji je objavio Hrvatski ured za demokratiju, ljudska prava i rad, do 2005. g. država je zaključila sporazume sa ukupno 15 crkava i verskih zajednica u Hrvatskoj. To znači da su crkveni brakovi zaključeni pred verskim vlastima ovih crkava i verskih zajednica pravno validni.²⁶

U Poljskoj je Zakon o porodici i starateljstvu bio izmenjen 1998. g. Na osnovu Konkordata zaključenog između Svete apostolske stolice i Poljske, sklapanje crkvenog braka je bilo dozvoljeno.²⁷

U Litvaniji je Ustavom iz 1992. g. predviđeno bezuslovno prizavanje crkvenog braka, ali takva radikalna promena je dovela do velike pravne nesigurnosti.²⁸ Naime, nedostajali su propisi o efikasnoj razmeni podataka o zaključenim brakovima između različitih crkava kao i podataka između crkvi i državnih matičara. To je izazvalo pravnu nesigurnost po pitanju pridržavanja materijalnih uslova za sklapanje braka. Rešenje je nađeno u Građanskom zakoniku iz 2000. g. koji je predvideo uslove koji moraju biti ispunjeni da bi se braku sklopljenom u crkvi priznala ista dejstva kao i građanskom braku.²⁹ Prema tome, pored građanskog braka, crkveni brak kao legalna forma braka uveden je u sve tri zemlje po prvi put posle Drugog svetskog rata.

Evropski i međunarodni pristup problemu braka i razvoda

Kakav je pristup pitanju braka i razvoda u komparativnom pravu i evropskim i međunarodnim pravnim instrumentima? Prvi utisak je da su promene očigledne. Brak se više ne smatra glavnim stubom porodice, ko-

²⁵ D. Hrabar, The protection of weaker family members: The Ombudsman for children, Same-sex unions, Family violence and Family Law, *The International Survey of Family Law*, General Editor Dr. A. Bainham, Jordan Publishing Limited, 2004, p. 119.

²⁶ Videti na: http://zagreb.usembassy.gov/root/pdfs/rrights_report_2005_hr.pdf, poslednja poseta sajtu maja 2009.

²⁷ Više u: A. Maczynski, The influence of European Family Law on the Family Law of countries acceding to the EU, *Perspectives for the Unification and Harmonisation of Family Law in Europe*, Ed. Katharina Boele-Woelki, Antwerp–Oxford–New York, 2003, str. 245.

²⁸ Više u: S. Keserauskas, Moving in the same Direction? Presentation of Family Law Reforms in Lithuania, *The International Survey of Family Law*, Gen. Editor Dr. A. Bainham, Jordan Publishing Limited, 2004, str. 322 i 233.

²⁹ Ibidem.

ji takođe može biti i vanbračna zajednica muškarca i žene kao i zajednica lica istog pola. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. g. ne sadrži definiciju porodice već garantuje zaštitu privatnog i porodičnog života (čl. 8). Koncept privatnog i porodičnog života je mnogo širi nego pojam braka i obuhvata i različite oblike porodičnih odnosa. On ne podrazumeva samo bračne odnose i odnose između bračnih roditelja i dece, već i odnose između vanbračnih partnera i vanbračnih roditelja i dece, kao i homoseksualne i transeksualne odnose itd. (na pr. zaštita prava na lične kontakte između deteta i lica sa kojim su ostvareni bliski emotivni odnosi). Pomenuta Konvencija štiti pravo na brak i zasnivanje porodice u skladu sa nacionalnim pravom koje reguliše ostvarivanje tog prava (čl. 12) ali se izričito naglašava da se pravo na sklapanje braka i zasnivanje porodice garantuje muškarcima i ženama koji su dostigli odgovarajući uzrast tj. garantuje se licima različitog pola. Međutim, sudska praksa Evropskog suda za prava čoveka ne štiti samo tradicionalnu porodicu i porodične veze, već u skladu sa teorijom ljudskih prava i osnovnih sloboda štiti i druge privatne i porodične veze. Koncept braka i porodice je značajno proširen.

I Povelja o osnovnim pravima u Evropskoj uniji (2007) predviđa slična pravila o zaštiti privatnog i porodičnog života (čl. 7), prava na brak i prava na zasnivanje porodice (čl. 9) kao i Evropska konvencija. Nijedna od njih ne sadrži definiciju porodice niti štite brak kao jedini osnov porodice. Međutim, Povelja EU izričito zabranjuje diskriminaciju zasnovanu, između ostalog, i na polnoj orijentaciji (čl. 21), koja se ne pominje u Evropskoj konvenciji. Zabranu diskriminacije koja je bazirana na religiji (čl. 14 Evropske konvencije) ili veri (čl. 21/1 Evropske povelje) garantuju oba instrumenta. To znači da države članice Saveta Evrope (njih 47) i Evropske unije (njih 27) treba da obezbede jednaki tretman svih lica na svim poljima društvenog, verskog, porodičnog, političkog, ekonomskog života itd.

Šta više, veoma je važno naglasiti, radi boljeg razumevanja suštine Povelje, da je *razvojni princip* vodeći princip u Evropskoj uniji. To je izraženo u Preambuli Povelje na sledeći način: „U tom cilju, neophodno je jačati zaštitu osnovnih sloboda u svetlu promena u društvu, društvenog progressa i naučnog i tehnološkog razvoja, doprinoseći da ta prava budu što vidljivija u Povelji (Preambula, alineja IV).“

Što se tiče razvoda, može se reći da danas glavno pitanje nije da li treba dozvoliti razvod već uglavnom koje brakorazvodne uzroke treba predvideti, do kog stepena brakorazvodni postupak treba pooštriti ili ublažiti i kako u što većoj meri harmonizovati brakorazvodno pravo razli-

čitih nacionalnih zakonodavstava. Razvod je danas priznat u svim evropskim zemljama izuzev na Malti, koja još uvek zabranjuje razvod. Pitanje je naravno koliko dugo će to još moći da opstane, jer je suprotno ljudskoj prirodi prisiljavati nekoga da ostane u braku sa drugim licem celog života, čak i kada je očigledno da je brak propao, da je nepopravljivo narušen i da supruzi godinama žive odvojeno. Sem toga, to nije u skladu ni sa teorijom o ljudskim pravima, jer koncept nerazrešivosti braka vodi stvaranju „mrtvih brakova“. Dakle i nakon sudskog, kao i nakon faktički odvojenog života između bračnih drugova ostaje samo „mrtvi brak“, „prazna školjka“ što nije u interesu nijednog bračnog druga.

Posle 1970. g. kada je Italija, koja je inače dugo bila smatrana snažnim braniocem nerazrešivosti braka, uvela razvod, i mnoge katoličke zemlje su izmenile svoja zakonodavstva i dozvolile razvod. Prvo, to je bio slučaj sa Španijom, koja je uvela razvod braka 1982. g. , zatim sa Argentinom, koja uvodi razvod braka 1987. g. zatim ga uvodi Irska na osnovu Ustava iz 1996.g. i Zakona o porodici iz 1996. g. , Čile 2004. g. i Peru 2008.g. Ko što je rečeno, jedina preostala zemlja u Evropi koja još uvek ne dozvoljava razvod je Malta, i Filipini u Aziji.³⁰ Severna i Južna Amerika, Azija (sem Filipina), Afrika i Australija nisu više suočene sa izazovom razvoda. Razvod je nužnost modernog doba a potvrdu te očajničke nužnosti razvoda vidimo i u tome što se na pr. U Čileu, nakon što je uveden razvod braka, preko 3,600.000 brakorazvodnih slučajeva našlo u postupku pred čileanskim pravosuđem.³¹ Imajući u vidu da Peru ima oko 29.180.900 stanovnika, to znači da je tamo 2008.g. bilo 123,3 razvoda na 1000 stanovnika.

U današnje vreme su neki drugi problemi koji se tiču razvoda mnogo značajniji od jednostavnog pitanja da li dozvoliti razvod. Imajući u vidu da je svet danas mnogo bolje povezan nego ikada ranije i da je unutar

³⁰ Filipinsko pravo, generalno, ne dozvoljava razvod braka na Filipinima. Jedini izuzetak je napravljen u odnosu na muslimane, kojima je, pod određenim okolnostima, dopušten razvod. Za nemuslimane, zakon dozvoljava poništaj braka i rastavu od stola i postelje (zakonska separacija). Poništajem, brak legalno prestaje, što nije slučaj sa rastavom. Međutim, čl. 26 Porodičnog zakona predviđa da brakovi koji su zaključeni van Filipina, u skladu sa važećim pravom zemlje u kojoj su zaključeni, i koji su u toj zemlji važeći, biće važeći i na Filipinima, sem onih koji su zaranjeni čl. 35(1), (4), (5) i (6), 36, - 37 i 38 (17a). Ovi članovi se odnose na bračne smetnje koje dovode do poništaja braka. Ako je brak između Filipinca i stranca punovažno zaključen u inostranstvu, a potom bračni drug stranac dobije tamo i punovažan razvod koji mu daje pravo da sklopi novi brak, onda i bračni drug Filipinski državljanin stiče pravo da ponovo zaključi brak prema filipinskom pravu (Izvršna naredba 227).

³¹ Videti na: <http://www.livinginperu.com/news-6342-politics-perus-congress-passes-speedy-divorce-law>, poslednja poseta sajtu maja 2009.

Evropske unije zagarantovano slobodno kretanje ljudi, dobara, usluga i kapitala, ako i sloboda preduzetništva,³² suštinski problem je kako harmonizovati brakorazvodno pravo različitih zemalja. Razlike između pojedinih zemalja su značajne, kako one koje se tiču uzroka za razvod tako i posledice razvoda itd. Neke zemlje imaju liberalniji brakorazvodni režim dok druge imaju restriktivniji režim i zahtevaju mnoge dodatne uslove za dobijanje razvoda. Mi ćemo se uglavnom skoncentrisati na evropske zemlje.

Razvod po sporazumu bračnih drugova

Glavna tendencija u brakorazvodnom pravu je olakšavanje razvoda i ublažavanje posledica krivice za razvod. Jednom rečju, moderno pravo ne treba da dozvoli da sukob između bračnih drugova eskalira i da netolerancija i nesporazumi između njih preovladaju tokom postupka za razvod. Zbog toga skoro sve evropske zemlje dozvoljavaju razvod po sporazumu bračnih drugova, omogućavajući bračnim drugovima da sporazumno urede međusobne lične i imovinske odnose, kao i odnose koje se tiču maloletne dece ili punoletne dece koja nisu sposobna se sama staraju o sebi i svojim pravima i interesima. Razvod zbog nepopravljivog poremećaja bračnih odnosa je drugi brakorazvodni uzrok koji krivicu za razvod braka ne smatra bitnom za razvod. Sa druge strane, posredovanje, mirenje i period za razmišljanje pre razvoda takođe služe tome da pomogne bračnim drugovima da izbegnu razvod ili ublaže posledice ogorčenja i stresa zbog razvoda, i da im omogući da se razvedu mirno i prijateljski koliko god je to moguće.

Mnoge evropske zemlje čak i ne predviđaju više skrivljene brakorazvodne uzroke. To je slučaj sa Bugarskom, Češkom, Engleskom i Velšom, Finskom, Nemačkom, Mađarskom, Italijom, Irskom, Holandijom, Poljskom, Rusijom, Španijom, Švedskom, Švajcarskom, Srbijom, Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom (u oba entiteta)³³ Hrvatskom, Slovenijom i Bivšom jugoslovenskom republikom Makedonijom.

³² Preambula, alineja 3 Povelje o osnovnim pravima u EU: „Unija dorinosa očuvanju i razvoju tih zajedničkih vrednosti poštujući pri tome raznovrsnost kultura i tradicija naroda Evrope kao i nacionalne identitete država članica i organizaciju njihovih javnih vlasti na nacionalnim, regionalnim i lokalnim nivoima; ona podstiče izbalansiran i održiv razvoj i obezbeđuje slobodno kretanje ljudi, dobara, usluga i kapitala i slobodu preduzetništva“

³³ Ranije jedna od šest federalnih jedinica Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je stekla nezavisnost posle referenduma održanog 28. februara i 1. marta 1992. g. Zemlja je politički decentralizovana i obuhvata dva entiteta, Federaciju Bosnu i Hercegovinu i Republiku Srpsku, kao i distrikt Brčko, kao de facto treći entitet.

Najrasprostranjeniji model brakorazvodnih uzroka je razvod po sporazumu bračnih drugova ili razvod po tužbi jednog bračnog druga koja je prihvaćena od strane drugog bračnog druga. Brak može prestati na osnovu sporazuma bračnih drugova u Austriji (odeljak 55a Zakona o porodici),³⁴ Belgiji (čl. 233 Belgijskog GZ),³⁵ Bugarskoj,³⁶ Hrvatskoj (čl. 42 i 43 Obiteljskog zakona), Federaciji Bosni i Hercegovini (čl. 44), Francuskoj,³⁷ Nemačkoj,³⁸ Holandiji,³⁹ Grčke (čl. 1441 Grčkog GZ),⁴⁰ Crnoj Gori,⁴¹ Republici Srpskoj (čl. 54,55), Srbiji (čl. 40),⁴² Bivšoj jugoslovnskoj republici Makedoniji (čl.42),⁴³ Sloveniji (čl. 64)⁴⁴ itd.

Između pomenutih zakona postoje razlike u pogledu uslova pod kojima razvod može biti odobren. Najznačajniji zahtevi se uglavnom odnose na sporazum o deci i o uzajmim odnosima između bračnih drugova, kao na pr. o supružanskom izdržavanju posle razvoda, o deobi zajedničke imovine, o porodičnom domu, upotrebi prezimena i sličnim pitanjima. Na taj način savremena prava nastoje da doprinesu ublažavanju dramatzivanja razvoda braka i zacelenju prethodnih konflikata. Za bračne drugove, a posebno za decu, uvek je bolje dozvoliti im da sami uredе svoje (sporne) odnose. Ukoliko oni uspeju da postignu sporazum o bitnim posledicama razvoda braka, to u najmanju ruku znači da su saglasni i oko toga da njihov zajednički život zaista više ne može da se održi i da zarad sopstvene budućnosti i budućnosti zajedničke dece treba da ostave po strani međusobne bračne nesuglasice i netrpeljivost.

Preduslovi za sporzumni razvod u Austriji su dosta strogi. Bračni drugovi treba da postignu sporazum o prebivalištu dece i vršenju roditeljskog prava, o kontaktima sa decom i o izdržavanju dece koja nisu sposob-

³⁴ Marianna Roth, *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, str.71.

³⁵ Walter Pintens, op. cit. supra.

³⁶ Velina Todorova, op. cit. supra.

³⁷ Hugues Fulchiron, *The New French Divorce Law, The International Survey of Family Law* (2005), Gen. ed. Andrew Bainham, str.. 243.

³⁸ O.Cvejić Jancic, *Razvod braka u našem i stranom pravu* (1987), Dnevnik, Novi Sad, str. 114-115.

³⁹ Ibidem, str.116.

⁴⁰ Achilles g. Koutsouradis, *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, str. 84.

⁴¹ Porodični zakon Crne Gore, Službeni list Crne Gore br. 1/2007.

⁴² Porodični zakon Srbije, Službeni glasnik RS br. 18/2005.

⁴³ Zakon za semejtstvo „Služben vesnik na Republika Makedonija" br. 83 /2004 .

⁴⁴ Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, *Uraden list RS* 15/1976, 16/2004.

na da se staraju sama o sebi, zatim o bračnoj imovini (na pr. o stanovanju, kolima), o ušteđevini bračnih drugova i najzad o odricanju od uzajamnih zahteva za izdržavanje.⁴⁵ U sudskoj praksi Austrije u 2000. g. većina brakova je bila razvedena po sporazumu bračnih drugova odnosno od ukupno 19.552 razvoda, 17.420 braka je razvedeno sporazumno,⁴⁶ što iznosi 89,09%, iako su uslovi za razvod vrlo strogi. To znači da bračni drugovi uspeavaju da postignu sporazum, ukoliko im je ta mogućnost priznata zakonom, čak i kada to nije tako lako postići.

U Bugarskoj preduslovi za sporazumni razvod uključuju sporazum bračnih drugova o svim posledicama razvoda, kao što su vršenje roditeljskog prava, pravo na pristup deci i izdržavanje dece, deoba imovine, korišćenje porodičnog doma, plaćanje izdržavanja i upotreba porodičnog imena (čl. 101 Bugarskog Porodičnog zakona).⁴⁷ Ukoliko sporazumom bračnih drugova interesi dece nisu zadovoljeni, sud može da im ostavi dodatni rok kako bi popravili svoj sporazum. Sudska praksa u Bugarskoj pokazuje da broj razvedenih brakova zbog nepopravljivog sloma braka blago premašuje broj sporazumnih razvoda.⁴⁸ Ipak, treba naglasiti da je i u toj zemlji broj sporazumnih razvoda vrlo visok (oko 50%).

U Nemačkoj sporazumi razvod može biti odobren samo ukoliko su bračni drugovi živeli odvojeno najmanje jednu godinu (čl. 1566 I Nemačkog GZ) i ako su se sporazumeli o sledećim posledicama: o supružanском izdržavanju i izdržavanju zajedničke dece, o porodičnom domu i o pitanjima koja se tiču domaćinstva, (par. 630 I, 3 Zakonika o građanskom postupku).⁴⁹ Bračni drugovi isto tako treba da izjave da su postigli sporazum o roditeljskom pravu i o kontaktima sa njihovom decom, i da neće tražiti sudsku odluku povodom toga, ili ako budu tražili da će to učini zajednički.⁵⁰ Odredbe Francuskog GZ koje se odnose na razvod su izmenjene 2004. g. u cilju ublažavanja posledica razvoda.⁵¹ Uslov za sporazumni razvod je da su bračni drugovi uredili posledice razvoda braka svojim sporazumom. Sudija treba da ohrabri bračne drugova da postignu takav

⁴⁵ M. Roth, op. cit. str. 29.

⁴⁶ M. Roth, op. cit. str. 99.

⁴⁷ V. Todorova, op. cit. stp. 312.

⁴⁸ Tako je na pr. 1998. g. bilo 55% razvoda zbog propasti braka, 1999.g. 56%, 2000. g. 57% i 2001. g. 51% , nasuprot 45%, 44%, 43% i 49% razvoda po sporazumu tokom pomenutih godina, V. Todorova, op. cit. stp. 100.

⁴⁹ Dieter Martiny, *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, stp. 242.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ H. Fulchiron, op. cit. stp. 247.

sporazum van suda. Sporazum može da obuhvati sve ili neke posledica razvoda. Njihov sporazum podleže odobrenju od strane suda, koji treba da verifikuje da je zadovoljen test pravičnosti i da su „interesi oba bračna druga i dece zaštićeni (čl.268 st. 2)“.⁵² Sličan tome je i razvod zasnovan na čl. 373-2-3, koji predviđa da se bračni drugovi obraćaju sudu nadležnom za bračne stvari „radi potvrde sporazuma kojim uređuju način vršenja roditeljske vlasti i određuju njihove doprinose za izdržavanje i obrazovanje dece.“⁵³

Što se tiče sporazumnog razvoda, Porodični zakon Srbije u čl. 40 predviđa da supružnici imaju pravo na razvod braka ako zaključe pismeni sporazum o razvodu, koji treba obavezno da sadrži i pismeni sporazum o vršenju roditeljskog prava i pismeni sporazum o deobi zajedničke imovine. Sporazum o vršenju roditeljskog prava može imati oblik sporazuma o zajedničkom vršenju roditeljskog prava ili sporazuma o samostalnom vršenju roditeljskog prava. Sporazumni razvod ne zavisi ni od dužine trajanja braka, niti je uslovljen prethodnim protekom roka za razmišljanje niti bilo kojim drugim uslovima kao na pr. prethodni odvojeni život, minimalni broj godina bračnih drugova, obavezno mirenje, posredovanje i sl. Ni sporazum o supružanskom izdržavanju nije preduslov za razvod. Slično rešenje je usvojeno i u Porodičnom zakonu Crne Gore (čl. 57) koji pored toga predviđa još da muž nema pravo da traži razvod braka za vreme trudnoće žene i dok njihovo dete ne dostigne godinu dana života, osim ako žena pristane na razvod (čl. 58 PZ CG). U Federaciji Bosne i Hercegovine bračni drugovi mogu tražiti sporazumni razvod braka tek po proteku šest meseci od njegovog zaključenja i ukoliko u postupku posredovanja postignu sporazum o vršenju roditeljskog prava, o izdržavanju deteta, o uslovima i načinu održavanja ličnih odnosa i neposrednih kontakata deteta sa roditeljem koji ne ostvaruje roditeljsko staranje i o supružanskom izdržavanju (čl. 44 PZ BF). Sud će odbiti zahtev za razvod po sporazumu ako sporazum koji se odnosi na decu nije u njihovom interesu. Muž nema pravo da traži razvod za vreme trudnoće žene i dok dete na napuni tri godine života, što znači da tokom tog perioda on može tražiti razvod samo ako se žena saglasi sa razvodom ili ako zajednički podnesu zahtev za razvod (čl. 43 PZ BF). Posredovanje je obavezno ako bračni drugovi imaju decu nad kojom vrše roditeljsko staranje (čl. 45 PZ BF).

Prema Obiteljskom zakonu Hrvatske oba bračna druga mogu podneti sporazumni zahtev za razvod (čl. 42/1). *Bračni drug* nema pravo na tu-

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

žbu za razvod za vreme trudnoće žene ili dok njihovo dete ne navrši godinu dana života (čl. 42/2). Bosanski Porodični zakon reguliše ovo pitanje mnogo jasnije jer se kaže da „muž nema pravo...“ umesto „bračni drug“. Postupak posredovanja je uvek obavezan ako bračni drugovi imaju maloletnu zajedničku ili usvojenu decu ili punoletnu decu nad kojom vrše roditeljsko pravo, bez obzira da li se radi o razvodu po tužbi ili o sporazumnom razvodu (čl. 44). Šta više, ako bračni drugovi imaju maloletnu decu ili punoletnu decu nad kojom vrše roditeljsko pravo postupak posredovanja je obavezan čak iako jedan ili oba bračna druga žive u inostranstvu, ako sud proceni da nema većih teškoća da bračni drugovi učestvuju u postupku posredovanja (čl. 45/4). Drugi preduslovi za sporazumni razvod nisu predviđeni. Sud će ispitati bračne drugove da li su postigli sporazum o tome „sa kojim će roditeljem dete živeti, o njegovim susretima i druženju s drugim roditeljem odnosno o smeštaju deteta tokom trajanja parnice za razvod“ (čl. 46/2).

U Sloveniji bračni drugovi treba da postignu sporazum o svim posledicama razvoda braka koje se odnose na zajedničku decu (čuvanje, podizanje, izdržavanje, kontakti) i na bračne drugove (deoba zajedničke imovine, ko će nastaviti da koristi stan po osnovu zakupa i o izdržavanju neobezbeđenog bračnog druga). Sporazum o posledicama razvoda koji se odnosi na bračne drugove treba da bude sačinjen u formi izvršnog notarskog zapisa (čl. 64 Zakona o braku i porodičnim odnosima). Sud treba da utvrdi da li su interesi dece zaštićeni sporazumom roditelja i u tom cilju treba da pribavi mišljenje centra za socijalni rad. Pre razvoda braka sud će uputiti bračne drugove u centar za socijalni rad na savetodavni razgovor i ukoliko se bračni drugovi ne odazovu pozivu smatraće se da je njihov predlog za sporazumni razvod povučen (čl. 71 ZBPO).

Član 1441 Grčkog GZ predviđa da bračni drugovi mogu sporazumno da traže razvod braka ako je brak trajao najmanje godinu dana. Razlog za to odlaganje je izbegavanje lakomislenih i pre nagljenih razvoda, tako da se bračnim drugovima ostavlja vreme od godinu dana da razmotre svoju bračnu situaciju. Oni zatim moraju da se sačine pismeni sporazum o razvodu braka i o maloletnoj deci (o vršenju roditeljskog prava i pravu na posete). Taj sporazum treba da bude potvrđen od suda i ostaće na snazi do pravnosnažnosti presude o razvodu.⁵⁴

Uslovi za sporazumni razvod braka su prema mađarskom pravu dosta strogi. Potrebno je da se bračni drugovi sporazumeju o deci (vršenju roditeljskog prava, izdržavanju, pravu na kontakte deteta i roditelja sa ko-

⁵⁴ Achilles G. Koutsouradis, in *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, stp. 290 i 314.

jim dete ne živi), o supružanskom izdržavanju, pravu na korišćenje porodičnog doma posle razvoda i o deobi zajedničke imovine, isključujući nepokretnu imovinu.⁵⁵ Njihov sporazum predstavlja dovoljan dokaz da su bračni odnosi nepopravljivo poremećeni. Sporazum treba da bude potvrđen od strane sudije. Ukoliko je razvod po sporazumu zasnovan na prethodnom odvojenom životu bračnih drugova u trajanju od najmanje tri godine bračni drugovi treba tokom brakorazvodnog postupka da dokažu da su postigli sporazum o roditeljskom pravu i izdržavanju dece, kojim su interesi deteta na odgovarajući način zaštićeni. U Mađarskoj je tokom 2000. g. bilo ukupno 23.968 razvedenih brakova od kojih je 18.440 brakova (ili 76,94%) razvedeno po sporazumu bračnih drugova.⁵⁶

Nepopravljiv poremećaj bračnih odnosa

Prema značaju i zastupljenosti nepopravljiv poremećaj bračnih odnosa je drugi po redu brakorazvodni uzrok. U SAD na pr. „do 1998. g. 48 država i distrikt Kolumbija su izričito usvojili neki od 'modernih neskrivljenih uzroka za razvod' među kojima je u dvadeset američkih država razvod dozvoljen samo na osnovu modernih, neskrivljenih brakorazvodnih uzroka (nepopravljiv poremećaj braka ili nepomirljive razlike između bračnih drugova).⁵⁷ U trećini ostalih država zakonodavac je dodao bar jedan neskrivljeni brakorazvodni uzrok kao alternativa skrivljenim uzrocima.⁵⁸

U evropskim zemljama nepopravljiv poremećaj braka je isto tako široko prihvaćen, izričito ili prećutno. On je predviđen u svih šest bivših jugoslovenskih republika (sada nezavisnih država), u Austriji, Belgiji, Bugarskoj, Češkoj, Danskoj, Nemačkoj, Engleskoj i Velsu, Italiji, Španiji, Finskoj, Francuskoj, Grčkoj, Mađarskoj, Holandiji, Potugaliji, Rusiji, Norveškoj i drugim državama. Iako među njima ima razlika u pogledu toga kako je taj uzrok regulisan u nacionalnim zakonodavstvima, opšta karakteristika ovog brakorazvodnog uzroka je da je to neskrivljeni brakorazvodni uzrok i da je insistiranje na krivici bračnih drugova za razvod napušteno.⁵⁹

⁵⁵ Emila Weiss, Orsolya Szeibert, in *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, str. 243.

⁵⁶ Ibidem, str. 106. Isti autori navode da u ostalim slučajevima razvoda statistika ne sadrži podatke o činjenicama na kojima je zasnovan potpuni i nepopravljiv poremećaj braka

⁵⁷ L. Wardle, L. Nolan, op. cit. p. 651

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ U literaturi se vrlo široko navode razlozi za i protiv skrivljenih odnosno neskrivljenih brakorazvodnih uzroka. Videti više u Jonathan Herring, *Family Law*, Pearson-

U Porodičnom zakonu Srbije neskrivljeni brakorazvodni uzrok je široko liberalizovan i oslobođen bilo kakvih subjektivnih elemenata. Naime, za dobijanje razvoda je dovoljno da jedan bračni drug ne želi više da živi zajedno sa drugim bračnim drugom. Čl. 14 PZ predviđa da „svaki supružnik ima pravo na razvod braka ako su bračni odnosi ozbiljno i trajno poremećeni ili ako se objektivno ne može ostvarivati zajednica života supružnika“. Brak se uvek smatra ozbiljno i trajno poremećenim ako jedan bračni drug to tvrdi i ako je bar za njega brak neodrživ. Postupak za razvod je hitan ako bračni drugovi imaju decu i treba da bude okončan na najviše dva ročišta (čl. 204). Izjava jednog bračnog druga je dovoljan dokaz ozbiljnog i trajnog poremećaja bračnih odnosa. Čak i ukoliko drugi bračni drug ne želi razvod, on nema efikasno sredstvo kojim se može usprotiviti razvodu. Smatra se da безусловno pravo na razvod postoji i u slučaju kada se objektivno ne može ostvarivati zajednica života supružnika. To bi bio slučaj na pr. ako je jedan bračni drug duševno bolestan ili ako nestane.

Sudija nije ovlašćen da traži od bračnih drugova da navedu razloge zbog koji se traži razvod niti su bračni drugovi dužni da se o tome izjane. Najznačajnija uloga suda je da obezbedi zaštitu najboljeg interesa deteta. Posredovanje je predviđeno kao deo brakorazvodnog postupka, ali nije obavezno. Period za razmišljanje pre razvoda braka naše pravo ne predviđa. Krajnje retko se dešava da sud odbije zahtev za razvod. Toga zapravo više nema u našoj sudskoj praksi.

Mnogobrojne odredbe novog Porodičnog zakona obezbeđuju mnogo veći stepen privatizacije nego što je to bio slučaj sa prethodnim zakonom. Šta više, naš novi Ustav (2006) predviđa da svako ima pravo da slobodno odluči o zaključenju i raskidanju braka (čl. 62/1).⁶⁰ Zaista se može reći da je stvar samih bračnih drugova da se staraju o očuvanju svoga braka i zdravih bračnih odnosa, i da nije stvar države da im zabrani razvod ako jedan ili oba žele da se razvedu. Naglasak ne treba da bude stavljen na to kako sprečiti razvod već kako osigurati njegovu što uspešnije funkcionisanje uprkos svih izazova i iskušenja savremenog života. Međutim, možda je neka predostrožnost mogla biti predviđena kako bi se predupredili lakomisleni, nedovoljno promišljeni razvodi, kao na pr. određeni period za razmišljanje pre razvoda ili prethodni odvojeni život bračnih drugova, i to samo u slučaju da bračni drugovi imaju decu o kojoj su dužni da s staraju.

Longman, 2007, pp. 118-122, Lynn D. Wardle, Laurence C. Nolan, *Fundamental Principles of Family Law*, Buffalo, New York, 2006, pp. 646-658.

⁶⁰ Čl. 62/1 Ustava Srbije iz 2006. g. (Sl. Glasnik RS br. 83/2006).

Ovaj brakorazvodni uzrok je na isti način relulisan i u Porodičnom zakonu Crne Gore (čl. 56, 317, 330) kao što je u pravu Srbije, dok je u ostalim zemljama bivše Jugoslavije regulisan na sličan način. U Sloveniji uzrok za razvod postoji „ako je bračni život iz bilo kojih razloga postao nepodnošljiv (čl. 65).“ U tom slučaju svaki bračni drug ima pravo da traži razvod braka. Učešće bračnih drugova u savetodavnom razgovoru pred centrom za socijalni rad je obavezno. Ako se tužilac ne odazove pozivu na razgovor smatra se da je tužba za razvod povučena. Sud međutim može, ako postoje opravdani razlozi, nastaviti postupak za razvod bez obzira na neodazivanje pozivu za učešće u savetodavnom razgovoru (čl. 71/1,2 Zakona o braku u porodičnim odnosima Slovenije). U Hrvatskoj će sud razvesti brak ako utvrdi da su bračni odnosi teško i trajno poremećeni ili ako je od prestanka bračne zajednice prošlo godinu dana (čl. 43 Obiteljskog zakona Hrvatske). Postupak posredovanja se sprovodi i kod sporazumnog razvoda i razvoda po tužbi ukoliko bračni drugovi imaju maloletnu zajedničku ili usvojenu decu ili decu nad kojom roditelji vrše roditeljsko pravo i posle punoletstva (čl. 44 OZH).⁶¹ Ako se pozivu za posredovanje neopravdano ne odazove tužilac ili oba bračna druga kod sporazumnog razvoda, smatraće se da su tužba odnosno sporazumni zahtev za razvod povučeni (čl. 47 OZH).

Prema Porodičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine do razvoda može doći ako su bračni odnosi teško i trajno poremećeni (čl. 41) a postupak posredovanja je obavezna prethodna faza za razvod braka ukoliko bračni partneri (izraz koji koristi PZBiH) imaju decu nad kojom ostvaruju roditeljsko pravo. Bračni partner nije dužan da podnese zahtev za posredovanje ako je boravište drugog bračnog partnera nepoznato duže od 6 meseci ili ako mu je oduzeta poslovna sposobnost (čl. 45/4). Međutim, interesantna je odredba čl. 49 koja predviđa da ako se bračni partneri ne odazovu pozivu za posredovanje a docnije podnesu tužbu ili sporazumni zahtev za razvod braka, sud će tužbu odnosno zahtev za sporazumni razvod odbaciti. To praktično znači da ako tuženi ne želi da se razvede može vrlo lako da blokira brakorazvodni postupak tako što neće učestvovati u postupku posredovanja, jer će to imati za posledicu da će docnije podneta tužba biti odbačena. Nije teško pretpostaviti da to može ponovo dovesti

⁶¹ Od toga postoje izuzeci predviđeni u čl. 45 kada se posredovanje ne sprovodi: ukoliko su jedan ili oba bračna druga lišeni poslovne sposobnosti (osim ako sud utvrdi da su sposobni da shvate značaj braka i obaveza koja iz njega proizilaze), ako bračnim drugovima (jednom ili obojici) a nije poznato prebivalište najmanje 6 meseci i ako jedan ili oba žive u inostranstvu, sem ako sud oceni da nema većih teškoća da učestvuju u postupku posredovanja.

do nastajanja tzv. „mrtvih brakova“. Zakon je napravio samo jedan izuzetak od ovoga i to ako se bračni partner koji se nasilnički ponaša prema drugom bračnom partneru ne odazove pozivu za posredovanje (čl. 49/2), jer to neodazivanje pozivu neće imati za posledicu obustavljanje postupka posredovanja ni docnije odbacivanje tužbe za razvod.

Prema Porodičnom zakonu Republike Srpske bračni supružnik može tražiti razvod braka ako su bračni odnosi teško i trajno poremećeni te je usled toga zajednički život postao nepodnošljiv (čl. 52/1). Muž nema pravo na razvod za vreme trudnoće žene i dok njihovo dete ne navrší godinu dana života. Neskrivljeni brakorazvodni uzrok predviđen ovim Zakonom je i nestalost bračnog supružnika o kome nema nikavih vesti najmanje dve godine (čl. 53). Bračni supružnici su obavezni da se odazovu pozivu za pokušaj mirenja, a ukoliko to ne učini supružnik koji posle namerava da podnese tužbu za razvod braka ili oboje kod sporazumnog razvoda, sud će odbaciti docnije podnetu tužbu odnosno zajednički predlog za razvod (čl. 60).

U Engleskoj i Velsu jedini uzrok za razvod je neporavljivi neuspeh (propast) braka (irretrievable breakdown of marriage) predviđen Zakonom o razvodu braka iz 1973 (ZRB).⁶² Razvod nije dozvoljen u prvoj godini nakon sklapanja braka. Da bi dobio razvod braka tužilac mora da dokaže jednu ili više činjenica (od ukupno pet) predviđenih ZRB. To su sledeće činjenice: 1. da je tuženi izvršio preljubu i da tužilac smatra dalji život sa tuženim nepodnošljivim; 2. da se tuženi ponašao na takav način da nije razumno očekivati da tužilac može da živi sa njim; 3. da je tuženi napustio tužioca i da je to trajalo najmanje dve godina neprekidno sve do podnošenja tužbe za razvod; 4. da su supružnici živeli odvojeno najmanje dve godine pre razvoda i da se tuženi saglasi sa razvodom; 5. da su supružnici živeli odvojeno najmanje 5 godina neprekidno sve do podnošenja zahteva za razvod. Kao što je to istaknuto u engleskoj pravnoj teoriji tri od pet pomenutih razloga su zasnovani na krivici,⁶³ dok su svih pet prilično zahtevni razlozi. Zakon o razvodu braka je kritikovan⁶⁴ i 1996. g. je donet novi Porodični zakon. Međutim, novi zakon se pokazao suviše kontrverznim i plan da se on primeni je zvanično napušten. Kao posledica toga nezadovoljavajući zakon o razvodu braka iz 1973. g. se i dalje primenjuje.⁶⁵

⁶² ⁶² Nigel Lowe, in *European Family Law in Action*, Volume I: Grounds for Divorce, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, p. 78, J. Herring, op. cit. p. 102.

⁶³ N. Lowe, op. cit. p. 168-171.

⁶⁴ See J. Herring, op.cit. pp. 107-110.

⁶⁵ N. Lowe, op. cit. p. 58.

U Nemačkoj brak može biti razveden ukoliko je propao. Prema Nemačkom građanskom zakoniku (čl. 1565) smatra se da je takav slom braka nastao ukoliko zajednica bračnih drugova više ne postoji ako se ne može očekivati da će biti ponovo uspostavljena.⁶⁶ Član 1566 GZ predviđa dve odlučujuće pretpostavke sloma braka: prva postoji ako su bračni drugovi živeli odvojeno najmanje godinu dana i oba podnesu sporazumni predlog za razvod braka ili ako drugi pristane na razvod koji je pokrenuo tužilac. Druga pretpostavka neuspeha braka postoji ako su bračni drugovi živeli odvojeno tri godine.

Od ovog pravila postoje tri izuzetka (na osnovu takozvane „klauzula surovosti“) ali, kao što ističu nemački autori, oni ne igraju značajniju ulogu u praksi.⁶⁷ Krivica za razvod može biti od izvesnog značaja, na pr. da bi se sprečili preuranjeni i brzopleti razvodi (ako je odvojeni život bračnih drugova trajao manje od godinu dana) i u slučaju primene klauzule surovosti, ali su sudovi vrlo oprezni u njihovoj primeni.

U Austriji pored razvoda baziranog na krivici i razvoda po sporazumu bračnih drugova austrijski Zakon o braku predviđa i razvod na osnovu nepopravljivog neuspeha braka (čl. 50-55). Nepopravljiv neuspeh braka treba da bude potkrepljen nekim od razloga predviđenih zakonom. Takvi razlozi su mentalni poremećaj (deo 50 ABZ),⁶⁸ duševna bolest (deo 51 AZB), zarazna ili odvratna bolest (deo 52 AZB) i prekid porodične zajednice (deo 55 AZB). Poslednji razlog znači da porodična zajednica treba da je bila prekinuta najmanje tri godine i da je brak nepopravljivo propao.

U Rusiji⁶⁹ nepopravljiv slom braka je jedini formalni uzrok za razvod. Međusobni sporazum o razvodu se ne smatra posebnim brakorazvodnim uzrokom iako se smatra da je brak nepopravljivo propao ukoliko se oba bračna druga saglase sa razvodom. Ruski Porodični zakon (RPZ) predviđa dve vrste brakorazvodnog postupka: sudski i upravni. Upravni postupak se može primeniti pod dva uslova: da bračni drugovi nemaju zajedničku maloletnu decu i da su se saglasili sa razvodom (čl.19/1 RPZ). Odelenje za evidentiranje građanskih akata će izdati potvrdu o razvodu braka nakon isteka mesec dana od podnošenja zahteva za razvod. Sudski postupak se znatno razlikuje zavisno od toga da li je u pitanju parnični ili vanparnični postupak, ali u oba slučaja supruzi nisu obavezni da otkriju

⁶⁶ D. Martiny, op. cit. p. 172

⁶⁷ Ibidem, p. 265.

⁶⁸ U Austrijskoj sudskoj praksi kao primeri mentalnog poremećaja se navode histerija, naklonjenost upotrebi droga, depresija, zbunjenost (confusion) i sl. videti M. Roth, op. cit. p. 395.

⁶⁹ Ruski Porodični zakon iz 1995. g. stupio na snagu 1. marta 1996. g.

razloge za razvod. Može se reći da je ovaj rakorazvodni uzrok jasno neskrivljeni uzrok. Novi PZ odbacuje paternalistički stav da sudija treba bolje nego bračni drugovi da rasuđuje o razlozima koji su dovoljni za razvod.⁷⁰ Šta više, novi Zakonik umanjuje što je više moguće intervenciju države u privatni život bračnih drugova. Krivica nema više uticaja na razvod braka ali može imati značaja za na pr. kod priznavanja prava na izdržavanje.⁷¹

U Norveškoj nepopravljiv neuspeh braka ne postoji kao poseban brakorazvodni uzrok. Umesto toga, svaki bračni drug može tražiti razvod posle nekog perioda (najčešće nakon jedne godine legalne separacije ili dve godine faktički odvojenog života) bez potrebe da postoji saglasnost bračnih drugova i bez ispunjenja bilo kakvih drugih uslova.⁷² Nadležni organ nema pravo da odbije ili odloži razvod braka. Svaki bračni drug može tražiti razvod braka bez otkrivanja razloga za razvod. Pristanak drugog bračnog druga ili bilo koga drugog nije potreban. Razvod je u nadležnosti upravnika okruga i suda. Većina razvoda se odobrava u upravnom postupku, od strane upravnika okruga a samo u malom broju slučajeva o razvodu odlučuje na sudu. 2000-te godine procenat razvoda nakon separacije bračnih drugova je iznosi 93,8% a posle faktički odvojenog života 4,3%. Svega 0,3% brakova je razvedeno zbog zlostavljanja, u 1,6% slučajeva razlozi za razvod su nepoznati.⁷³

Slična je situacija u pogledu skrivljenih brakorazvodnih uzroka je i u većini drugih Evropskih zemalja, koji su manje značajni nego neskrivljeni brakorazvodni uzroci.

ZAKLJUČAK

Kada govorimo o današnjem stanju u pogledu braka i razvoda treba reći da su nekada tradicionalna, partijarhalna porodica i brak značili za pojedinca sve i bez porodice (a posebno žena bez muža) su bili u društveno lošijem položaju dok danas situacija u tom pogledu nije više ni približno ista. Teorija ljudskih prava naglasak stavlja na pojedinca, na njegovo lično usavršavanje i afirmaciju više nego na robovanje pre-

⁷⁰ Više u: Masha Antokolskaia, *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, p. 183-185.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Tone Sverdrup, in *European Family Law in Action, Volume I: Grounds for Divorce*, eds. K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Sumner, Intersentia, CEFL 2003, p. 403-414.

⁷³ T. Sverdrup . Op. cit.at, str. 135 i 108.

vaziđenim pravilima iz prošlosti. Društvena realnost je da je prostor za lične slobode, aspiracije, ambicije i nastojanja mnogo širi i stimulativniji nego što je to bio slučaj pre Drugog svetskog rata, posebno u odnosu na porodicu i društveni položaj žene i dece. Tradicionalni (patrijarhalni) brak i porodica su izgubili svoj značaj u vrednovanju ličnog statusa jer i mnogi drugi oblici zajedničkog života dobijaju zakonsku zaštitu i značaj. To ne znači da brak i porodica nemaju više nikakav značaj, Naprotiv, za ogromnu većinu brak i porodica su i dalje vrlo značajne „svete“ ustanove. Međutim, njihovi oblici su se promenili. Pravila o razvodu braka treba da budu u skladu sa novim društvenim značajem braka i porodice. Vrlo je verovatno da brakorazvodni režim u budućnosti neće biti strožiji nego što je sada slučaj u najvećem delu modernog sveta. Može se očekivati da će on čak biti ublažen i da će država intervenisati uglavnom na takav način da doprinese stvaranju porodičnog, društvenog i pravnog ambijenta koji bi ozbebedio zaštitu najboljeg interesa deteta. Naravno, najbolji interes deteta bi svakako bio da njegovi roditelji žive zajedno u harmoničnoj porodičnoj zajednici bez ozbiljnijih sukoba i potresa, ali to će još dugo ostati samo model idelane porodične zajednice i porodičnog života. Vrlo mali broj porodica, ako ih uopšte ima, uspevaju da dostignu takav ideal. Zbog toga napore (zakonske i ostale) treba usmeriti na zaštitu dobrobiti dece koja su pod roditeljskim staranjem i na pravično regulisanje posledica razvoda, sa čvrstim ohrabivanjem međusobnog sporazua bračnih drugova o tim pitanjima.

*Olga Cvejić Jančić, Ph.D., Full Professor
Novi Sad School of Law*

Marriage and divorce between the past and the future

Abstract

When discussing the present-day status of marriage and divorce, it might be said that the once traditional, patriarchal family and marriage meant all to a person who, if without family (and particularly a woman without a husband), was stigmatized and considered less worthy - is nowadays not the same any more. The theory of human rights has been putting an emphasis on the individual, his or her personal improvement and affirmation rather than to the servility and to obsolete rules of the past. The social reality is that the space for personal freedom, aspirations, ambitions and endeavors of individuals is more ample and stimulating than before the Second World War, especially regarding the familial and social status of women and children. The traditional (patriarchal) marriage and family have lost their legal pre-eminence for determining personal status, whereas many other forms of „living together“ or cohabitation enjoy legal protection. This does not mean that marriage and family do not have any importance at all. On the contrary, for a large number of people marriage and family are very important, „sacred“ institutions. However, their forms have changed. Divorce law should be in accordance with the new social meanings of marriage and family. It is quite probable that future divorce regimes will not be more severe than in most of the modern world. One may expect that it will even be lightened so that the state would intervene mostly to contribute to the creation of such family, social and legal ambiances that the best interest of the child is safeguarded. Admittedly, the best interest of the child would be that his or her parents live together in harmonic relations without serious conflicts and disturbance, but it is bound to remain only as an ideal pattern of family life. A small number of families, if any, ever reach such an ideal. If that is so, the grounds for divorce and divorce proceedings should not be aggravated, because nobody could force the spouses to stay together if only one of them does not want it. Therefore, focus should instead be on the protection of the wellbeing of dependent children and on the fair adjustment of the consequences of divorce, with a firm encouragement of mutual agreements of spouses.

Key words: Marriage, divorce, irretrievable breakdown of marriage, divorce by consent, grounds for divorce, European and international conventions on marriage and divorce, comparative law on divorce.